

BARTHA KRISZTINA

Referátumok

Az utolsó Báthory**Somlyai Báthory Zsófia életrajza (1628–1680)**

*„Idvességnek gyermeke voltam én,
és Márialeány, nememnek utolsója, kívülem
több Báthory már nem volt e föld kerekén.*

(Móricz Zsigmond: Báthory Zsófia gyónása)

*„Szerencsénk volt, hogy voltak,
szerencsénk volt, hogy kihaltak.
A fényre, amit árasztottak, ráveti magát
– a saját árnyuk.”*

(Rexa Dezső: Báthory Erzsébet)

A BÁTHORY-CSALÁD
SOMLYAI ÁGÁNAK CÍMERE

Bevezetés

Báthory Zsófiát, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem feleségét nem kényeztette el a magyar történeti irodalom. Mutatja ezt az a tény, hogy meglehetősen kevés munka foglalkozik kimerítően életével, személyével, másrészt e művek többsége is egyértelműen negatív prekoncepcióval közelít hozzá.¹ Ugyanakkor méltatóinak szava kevesebb visszhangot kapott mind a szakirodalomban, mind pedig a közvéleményben. Mi lehet ennek a népszerűtlenségnek az oka? A történetírók szempontjából kétségtelenül az dominált, hogy művelt, kultúrát támogató anyósával, Lorántffy Zsuzsannával és „hőslelkű” menyével, Zrínyi Ilonával összehasonlítva Báthory Zsófia jóval szürkébb, érdektelenebb egyéniségnek tűnik fel. Még Meszlényi Antal is, aki elsősorban Báthory Zsófia végrendeletével foglalkozva életrajzára is kitért, azt írja: „Csak a nagy vagyon, amely őt kiemeli a történelmi szürkéségből, s olyanná mintázza, akiről jól-rosszul, magasztalólag vagy elmarasztalólag, de meg kell emlékezni.”² Anyósáról és menyéről dicshimnuszokat zeng a magyar történetírás, de mintha e két asszony árnyékában elfeledkeztek volna Báthory Zsófiáról, akit legfeljebb mellékesen említene meg, leginkább Zrínyi Ilona életének megkeserítőjeként.³

A negatív megítélés másik oka lehet a Báthory-családdal szemben megnyilvánuló nagyfokú előítélet, főleg a múlt századi történetírásban. A Báthory-család tagjait előszeretettel minősítették vérbajos terheltséget cipelőnek, idegbajosnak és aberráltként, így nem csoda, ha Báthory Zsófia viselkedésében is felfedezték a kóros tudathasadás jeleit.⁴ A legfontosabb ok azonban, ami az ifjabbik Rákóczi fejedelemasszony negatív megítélésében közrejátszott, az heves gyűlölete a protestantizmus iránt, a katolikus vallás tűzzel-vassal való terjesztése férje halála után a Rákóczi birtokokon, és tántoríthatatlan Habsburg-hűsége, amelyért még hazárulással vádolták.⁵

Ki is volt hát ez az asszony, akit elmarasztaltak ridegszívűsége és hazafiatlansága miatt,⁶ akit szidalmaztak „curva rossz asszonymnak”,⁷ de akit méltattak férfias bátorságáért,⁸ emlegettek a katolicizmus újjáépítőjeként, és akiről unokája, II. Rákóczi Ferenc úgy emlékezett meg, mint aki „emberi vélekedés szerint szent életű vala”.⁹ „A biographia a történetírásnak leghá-

lásabb, de talán legnehezebb faja is”, mivel az íróat arra a hibára vezetheti, hogy saját fantáziát írja meg történeti igazság helyett – mondta Pauler Gyula.¹⁰ Ennek a munkának éppen az a célja, hogy objektívebb képet próbáljon adni egy szélsőségesen megítélt asszonyról, akinek életműve sok pozitívumot is tartalmaz, és akiről a múlt század nagy történésze, Acsády Ignác is megállapította, hogy tetteinek „politikai tekintetben is főfontosságú következményei voltak, melyek nemzeti történetünk további folyamára döntő hatást gyakoroltak.”¹¹

Egy főúri nő a XVII. századból

A XVII. század sok szempontból újat hozott a magyar történelem folyásában, de az egyik legszembeötlőbb változás a nők megjelenése a közéletben. A nő állása egyszerre megváltozik: nyilvánosan is szerepelni kezd, érdeklődik a körülötte folyó nagy nemzeti mozgalmak iránt, részt vesz az irodalomban, beleszól, sőt már fontos tényezője is a politikának.¹² Valóban, feltűnően nagyszámú híres nőalakot termelt ki ez a század. Elég megemlíteni Lorántffy Zsuzsannát, Zrínyi Ilonát, Bornemisza Annát, Lónyay Annát, Széchy Máriát a leghíresebbek közül.

Ennek a „korai emancipációs mozgolódásnak”¹³ sok oka lehetett, többek között a reformáció azzal, hogy engedélyezte a házasság felbontását, ami bármekkora nehézségekkel és megaláztatásokkal járt, a protestáns asszonyoknak lehetőséget teremtett egy rossz házasság kötelekeit ledobva új életet kezdeni. Összefügg a háborús időkkel is, hiszen a távollévő férjeket, akik valahol a hadak útját járták, otthon, a háztartásban feleségeik helyettesítették. Különös jelentősége volt ennek a főúri családok esetében: a hatalmas uradalmak gazdasági irányítása a férj távollétében az asszonyra hárult, s ez nem kis felkészültséget igényelt: nemcsak írni-olvasni kellett tudnia, de értenie kellett a gazdálkodáshoz, a számok világához, és egy kicsit a joghoz is. Jellemző, hogy mikor I. Rákóczi György bekapcsolódott a harmincéves háborúba, otthon az ügyek tényleges intézését nem immár nagykorú, sőt házasember fiára és örökösére, hanem feleségére, Lorántffy Zsuzsannára hagyta.¹⁴

Amikor Mikes Kelemen híres leveleiben megalkotta „édes nénjét”, a korabeli erdélyi és királyságbeli nemes asszonyokat vette mintául, akik nagy levelezők, bőkezű mecénások, otthonaikat a nemzetközi igények szerint rendezik be, szeretik a széphistóriákat és a vallásos olvasmányokat. Ha magukra maradnak, erős kézzel tartják össze a családot, nevelik gyerkeiket, kereskednek és politizálnak, s akárcsak a korabeli Európában, Magyarországon is a kalendáriumok olvasóközönsége között már nagyszámú nő is megtalálható.¹⁵

Hiába hozott azonban oly sok lehetőséget ez a század a megelőzőekhez képest a nők számára, még ekkor is leginkább csak az özvegyiség adta meg a sóvárgott önállóságot. A Rákóczi özvegyek esetében ez történelmi méreteken mutatkozott meg.¹⁶ Bármennyire becsülte I. Rákóczi György felesége kulturális törekvéseit, a puritán szellemű sárospataki iskolát csak az ő halála után hozhatta létre a fejedelemasszony, mivel életében Rákóczi ellenezte volna azt, és szintén férje, II. Rákóczi György (és hozzátehetjük: anyósa) halála adott lehetőséget Zsófia fejedelemasszonynak a rekatolizációra, valamint nagyszabású tértöműmunkájának ellátására a Rákóczi birtokokon.

Nem lehet véletlen, hogy Makkai László épp e két asszonyt emelte ki tanulmányában, hiszen Acsády Ignác is úgy gondolta, hogy nem élt ez időben Magyarországon asszony, aki olyan kiváló szerepet játszott és férje útján közvetve és közvetlenül közdolgokra is olyan befolyást gyakorolt volna, mint Széchy Mária és a két Rákóczi fejedelemné: Lorántffy Zsuzsanna és Báthory Zsófia.¹⁷

Származás, gyermekkor

Zsófia a híres és hírhedt Báthory-család somlyói ágából származott. A család eredetével a XVII. században foglalkozó historikus, Bethlen Farkas a kalandos messzi régmúltba vezeti vissza a családfát.¹⁸ Idő múltán a Báthoryak egysége megbomlott, a XVI. században már három águk is volt: a somlyai, az ecsedi és szaniszlóffy ág. Az első kettő tekintélyes és dúsgazdag, nagy politikai súlya van, a somlyaiak katolikusok, az ecsediek protestánsok. A szaniszlóffy ág azonban teljes jelentéktelenségbe sülyedt, és a magyar történelem folyamán nem is hallatott magáról többet.

A somlyói ág, melyből Zsófia is származott, volt talán a legfényesebb: több erdélyi fejedelmet és egy királyt is adott a történelemnek. A családról az az általános vélemény alakult ki – már a kortársakban is, de szinte valamennyi történetíró is megerősíti ezt –, hogy rendkívüli testi szépséggel és kiváló észbeli tulajdonságokkal áldotta meg őket a sors. De szinte mind hozzáteszik azt is, hogy valami erkölcsi vagy vérbajos terheltség kezdi jellemezni a család utolsó nemzedékeit.¹⁹ Nem egy történész egyenesen azt állította, hogy a Báthory-család tagjai a XVI. század derekától mind perverz, dekadens, aberrált személyek és örültek voltak.²⁰ Rexa Dezső szavait idézem: „Élhetetlenség, erkölcstelenség, gonoszság, ismét szerencsétlenség, ledérség, gőg, indulatosság ... ha végigtekintünk e család földi pályáján, terheltek sorát látjuk elvonulni magunk előtt.”²¹ Ezen a szélsőségesen negatív véleményen próbált rést ütni több tanulmányában Nagy László, és maga Benda is elismeri, hogy a legtöbb vád, amelyekkel a Báthory-család tagjait illették, alaptalanok: nem támasztják alá őket a történelmi tények, de a kortársi nyilatkozatok sem.²²

Esetünkben ennek azért van kiemelkedő jelentősége, mert a Benda által elvégzett pszichografológiai vizsgálat Báthory Zsófiáról a következőt állapította meg: „Írásában a *szizofrenia tükröződik*. Bigottan vallásos, minden dogmához végsőig ragaszkodó, a külsőségekre sokat adó, szenvedélyes, de szenvedélyei megvalósításában *józanul kiszámított* teremtés volt, ellenvetést nem tűrt, s akaratát vaskövetkezetességgel hajtotta végre.”²³ Csak-hogy az itt leírt viselkedés igen kevésbé vall skizofréniára, sokkal inkább beleillik a kor szellemébe, amikor a fanatikus vallásosság és a tudatos, józanul kiszámított cselekvés jól megfértek egymással. Hiszen épp ez jellemezte I. Rákóczi Györgyöt is: Báthory Zsófia apósa nemcsak óvatos, országa érdekeit messzemenően figyelembe vevő realpolitikus volt, de kálvinista vallását mindenek fölé emelő kérlelhetetlen térítő is, aki a neki nem tetsző „elhajlásokat” könyörtelenül elpusztította, s a tudós Péchy Simont is börtönbe vettette szombatosságáért, de még olyan is előfordult, hogy egy éppen miséző püspököt az oltár mellől hurcoltatott börtönbe. I. Rákóczi Györgyöt mégsem vádolta senki elmebajjal, ahogyan az sem jutott eszébe senkinek, hogy a Báthoryakkal vérrokon, ámde egyéb neveket viselő családtagokat ilyen gyanúba keverje. Példának hozható Báthory Zsófia unokája, II. Rákóczi Ferenc, a szabadságharcos fejedelem, a báró Jósika család tagjai, akik a „vérfertőző boszorkány” Báthory Anna leszármazottai, vagy említhetőek a Nádasdyak (közülük ország-bírók és nádorok kerültek ki): özanyjuk Báthory Erzsébet, a csejtej rém volt.

A Báthory-családnak Zsófiával szakadt magva, ő azonban nemcsak a somlyai ág utolsó sarja volt. Az öreg Báthory István éppen azért fogadta örökbe az árva somlyai Báthory Gábort, a későbbi fejedelmet és hűgát, Annát (Zsófia nagybátyját és nagynénjét), mert övele az ecsedi ág is kihalt: „...én terajta nem kaptam semmiért, hanem láttam árvaságotat hűgoddal, Annával egyetemben. Látom azt is, a mi nemzetünket a mi istenünk bűneinkért,

kiváltképp az én ágamat elfogyatá” – írta 1603-ban készült végrendeletében gyámfiának.²⁴ Az 1594-ben született Báthory András, Zsófia édesapja csak féltestvére volt Gábornak és Annának, s apjuk halála után őt édesanyja, a lengyel Kostka Zsófia nevelte tovább. Félig Lengyelországban, félig Szilágysomlyón laktak, mely uradalmat 1612-ben Gábor fejedelem-től kapták örökron.²⁵

A fejedelem halála után rossz idők következtek a Báthory testvérekre: Bethlen Gábor szabályos irtóhadjáratot szervezett ellenük. Annát boszorkányság vádjával többször perbe fogatta, így 1621-ben a testvérek kényszerűségből Lengyelországba emigráltak. Birtokaikat Bethlen természetesen elkobozta, s így egyúttal megszabadult a veszedelmes „báthoryz-mustól” is,²⁶ fülébe jutott ugyanis a hír: a Porta Báthory András erdélyi fejedelemségét latolgatja, s ő ilyen módszerrel oldotta meg a problémát.

Zsófia 1628-ban született²⁷ Szilágysomlyón.²⁸ Ebben a korszakban a lányok születési dátumát nem jegyezték föl még főúri körökben sem, így csak abból indulhatunk ki, hogy 1643-ban, amikor férjhez ment, tizenöt éves volt. Azt sem tudjuk, hogy édesapja lengyel feleségével, Zakreska Annával mikor tért haza Erdélybe, de valószínű, hogy ez 1628-ban lehetett, amikor sor került Báthory Gábor ünnepélyes temetésére,²⁹ s ez egyúttal valamilyen formában a család rehabilitációját is jelentette. A Báthory-házaspárnak Zsófián kívül több életben maradt gyereke nem volt.³⁰ Szinte semmit sem tudunk Zsófia gyerekkoráról. A források szerint szülei példás családi életet éltek, „édesapjának Gábor testvérétől különböző erkölce volt”.³¹ Szívéhez közelebb állhatott a lengyel nemzet, (anyja is, felesége is lengyel volt), mert Sepsi Laczkó Máté, a Lorántffyak udvari papja leírta róla, hogy 1613-ban, az ecsedi várban „sok injuriákkal és gyalázzal illetött vala minden rendeket”. Megfenyegette őket, hogy helyükbe lengyeleket hoz, „mert azok valának az ő atyafiai mind vér szerént anyjáról, s mind vallásáról.” – teszi hozzá megrovóan a krónikás.³²

Az említett vallás a római katolikus volt, s ebben nevelték Zsófiát is, de hogy ezen túl milyen nevelést kapott, azt csak sejtethetjük. Legvalószínűbb, hogy főúri leánytársaihoz hasonlóan elsajátította az alapismereteket. Az írás-olvasáson és a vallástanon kívül „a kis-asszony fejét nemigen tömték sokféle tudománnyal”³³: kézimunka, szövés-fonás, főzés, ennyiben merült ki a fiatal lányok oktatása. Lócsey Mária biográfiájában azt írta Zsófiáról, hogy nem volt művelt, átlagosan a korhoz mérten sem, rosszul és nehezen ír, saját kezű levele alig is van.³⁴ Mivel lényegében ez az egyetlen tudományos igénnyel készült biográfia Báthory Zsófiáról, igen meglepő, hogy a szerző erre a következtetésre jutott. Báthory Zsófiának ugyanis viszonylag sok sajátkezű levele maradt fenn. Ezeknek egy részét már az író is ismerhette (műve 1914-ben jelent meg). Igaz, hogy zömük a fejedelemasszony özvegyisége idején íródott, házasságában inkább férje tartotta kezében az ügyeket, a családdal és a beosztottakkal is ő érintkezett, akár még felesége helyett is, kivéve azt az időszakot, amikor Lengyelországban harcolt. A II. Rákóczi György halála után kezdődő új korszak idején Báthory Zsófiából, az elnyomott feleségből hatalmas földbirtokos lett, de ügyeit már nem szeretne kiadni a kezéből. Lehetőleg mindent saját maga intézett, s akár saját kezűleg írta, akár a titkáranak diktálta, szinte valamennyi levelét leellenőrizte, átnézte, mielőtt elküldte, erre utal a szignók után feltüntetett m. p. (manu propria) rövidítése. Lócsey a következőre alapozza feltevését: amikor I. Rákóczi György kötelezvényt kért menyétől arról, hogy pénteken és szombaton nem fog böjtölni, a fiatalasszony arra hivatkozva próbált a kérés elől kitérni, hogy nem tud jól írni. Ez persze csak kifogás, de ha nem volna igaz, nem lehetne rá hivatkozni.³⁵ Mindazok a történészek, akik később Báthory Zsófia személyiségét

vizsgálták, Lőcsey Máriának e véleményét kritikátlanul átvették, s meg sem próbálták megvizsgálni az állítás helyességét, holott ezt a véleményt több tény látszik cáfolni, mint alátámasztani. Lehetséges ugyan, hogy a tizenöt éves Zsófia nem jeleskedett túlságosan az írás tudományában, de később annál inkább belejöhett. Fennmaradt levelei, melyek a korban használatos magyar nyelvezeten íródtak, arról tanúskodnak, hogy a fejedelemasszony jártos volt valamelyest a latin nyelvben és a jogban is. Másrészt az írásban való jártasság nem volt feltétlenül a műveltség fokmérője, hiszen éppen Lorántffy Zsuzsanna egyik levele kapcsán állapította meg Rummy Károly György, hogy az aláírás magától a fejedelemasszonytól származik, melyből az *„írásban nem nagy jártassága* kitészik.”³⁶ Holott ezt a levelet az ötven esztendőes fejedelemasszony írta, akit kora egyik legműveltebb asszonyának tartottak! Sztén nem Báthory Zsófia műveletlenségét látszik alátámasztani a Felső Magyar-országi Málnerva 1826. évi számában megjelent írás. Ez a folyóirat a nyelvújítók egyik szócsöve volt, Kazinczy Ferenc védnöksége alatt. A közlő, Makáry György, Báthory Zsófiának Szegedi Ferenc váci püspökhöz íródott két levele alapján lelkesen méltatja a fejedelemasszony nyelvi kifejezőképességét, stílusát: „Ezen egy pár levélben oly szép nyelvet találni, millyent sok újabb szerzeményekben haszontalan keresnénk.”³⁷ Az a tézis tehát, hogy Báthory Zsófia kifejezetten műveletlen, vagy gyöngé szellemi képességekkel megáldott lett volna erősen vitatható, s nehezen vág össze azzal a ténnyel is, hogy a hatalmas Rákóczi birtokokat ügyesen és hozzáértően igazgatta két évtizeden át

Lőcsey Mária szerint Lorántffy Zsuzsanna vallásos műveltségével összehasonlítva Zsófiáé határozottan alacsonyabb rendű.³⁸ Ezzel a véleménnyel már Meszlényi Antal is vitakozott,³⁹ holott ő szinte mindenben Lőcseyre hagyatkozik. Lehetséges, hogy Lorántffy Zsuzsanna protestáns vallási műveltsége magasabb szintű volt Zsófia katolikus műveltségénél, azonban ez még nem feltétlenül jelenti azt, hogy ez csupán érzésekre és nem ismeretekre alapozott lett volna.⁴⁰ Valószínűtlen, hogy a családi házbán ne okították volna szélesebb vallási ismeretekre a mélyen vallásos szülők, nem beszélve a későbbi jezsuita környezetről, amellyel férje halála után vette körül magát.

Zsófia külsejéről érdemes még szólni, mert ez a kortársak egybehangzó véleménye szerint rendkívül vonzó volt.⁴¹ Olyannyira, hogy Apafy Mihály fejedelemnek 1673-ban „a Báthory Zsófia fejedelemasszony régi szépségét fejébe ütötte az ördög, annyira ment a dolog, hogy Inczédi Mátyás által jártatta a fejedelem, hogy ő a feleségét [Bornemisza Annát] elűzi, teszi ide vagy tova, s emezt elveszi”⁴² – az erdélyi urak legnagyobb rémületére és szörnyülködésére.

Báthory András 1635-ben bekövetkezett halála után Zakreska Anna egyedül nevelte tovább leányát, akiért hamarosan igen magas rangú kőrő jelentkezett: az ifjabbik Rákóczi György váradi kapitány, az erdélyi fejedelmi trón várományosa.

Politikai érdek vagy szerelmi házasság?

A XVII. században, különösen főúri vagy fejedelmi családoknál politikai elgondolások domináltak a házasságok létrejöttében. Csak nagyon ritkán esett meg az, hogy a felek szerelemből házasodhattak. Ha a jegyeseknek szerencsájuk volt, az együttélés éve alatt megszerették egymást (ilyen volt I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna házassága is). Bethlen Miklós, bár magas rangú főember fia volt, azon kevesek közé tartozott, aki szabad kezet kapott a párvalasztásban, így maga indulhatott országjáró körútra megfelelő menyasszonyt

találni magának.⁴³ Ritkán, de mégis előfordult olyan eset is, amikor a fiatalok egymással szerelembe estek, s ezután kikényszerítették a nász létrejöttét. Ilyesmiről lehetett szó II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esetében is.

A dolog a következőképpen történt: öreg Rákóczi György fejedelem idősebbik fiát, jövődó utódát, a tizenkilenc esztendőös Györgyöt váradi kapitánnyá nevezte ki, s a fiatalember 1640. augusztus 21-én meg is érkezett új posztjára.⁴⁴ Somlyó Váradhoz közel fekszik, s így elkerülhetetlenné vált a környéken kirándulató fejedelemfi és a kis Báthory-lány találkozása. Mennyire volt kölcsönös a vonzalom? Nem tudhatjuk. Az azonban bizonyos, hogy az ifjú György alaposan belehabarodott az igen szép gyereklányba: „Ennek a mi fiúnknak *bolond s rendfelett való szeretetét* naponként inkább vesszük eszünkben az mátkájához”⁴⁵ – írta szomorúan az öreg fejedelem hűséges emberének, Kassai Istvánnak. A menyasszonyjelölt ugyanis hiába volt nagyon szép, hiába származott atyjáról „régí méltóságos úri nagy és fejedelmi” családból, s anyjának is nagy úri atyafiai és szép urasággal való jószági volnának⁴⁶, egy nagyon fontos dolog személye ellen szólt, mégpedig az, hogy „igen pápista vala”⁴⁷ A fejedelemnek a szíve is elszorult a gondolatra, hogy egy római katolikus lányt engedjen a családjába: „Rákóczi György mátkájának pápistasága bennünket annyira bágyaszt, nyughatatlankodtat, hogy mi azt kegyelmednek meg nem tudjuk írni”⁴⁸ – panaszkodott bizalmasának. Péter Katalin szerint, bár a család hivatalos magyarázata a házasságra a fiatalok szerelembe esése volt, a valóságban politikai szempontok miatt kerültek össze.⁴⁹ A Báthory-családdal rokonságba kerülni semmiképp sem jelenthetett hátrányt még a Rákócziaknak sem, de az öreg fejedelem húzódozása a frigy ellen mégis azt látszik alátámasztani, hogy azt végül is az ifjú György erőszakoskodta ki, makacsul kitartva választottja mellett. A fejedelem végül beleegyezett a házasságba, de csak azzal a feltétellel, ha Zsófia áttér a reformált vallásra. Ehhez a leány édesanyjának beleegyezésére volt szükség, aki viszont buzgó katolikus volt. Leánya érdekeit azonban Zakreska Anna előrébb tartotta vallási kérdésnél, és beleegyezett az áttérésbe. A kézfogó 1641 nyarán vagy őszén meg is történt.⁵⁰ Az eljegyzésről I. Rákóczi eleve tett jelentést Konstantinápolyban. A Báthory név ott igen jó hangzású volt, mert fejedelmi tagjai hívek voltak a Portához. Sokkal inkább örültek ennek a frigynek, mintha valamely külföldi uralkodóházból hoztak volna menyasszonyt.⁵¹ Ekkor kezdődtek azonban az igazi problémák. A kislány ugyanis semmi módon nem akarta hitét elhagyni. Kitartása, elszántsága már ekkor megmutatkozott, megcsillantva valamit a későbbi vasakaratú nagyasszonyból.

A fejedelemnek más gondja is volt: 1642. március 4-én a rendekkel törvényes utódául választatta György fiát.⁵² Európában ekkor vallásháború dúlt, s Rákóczi fontolgatta a hadba lépést a protestáns hatalmak oldalán. Már csak ezért sem vetett volna rá túl jó fényt, ha ugyanekkor utóda katolikus nőt vesz feleségül. A vegyes házasság még fejedelmi körökben sem volt precedens nélkül való (Báthory Kristóf, aki bátyja, a lengyel király helyett kormányozta Erdélyt, katolikus volt, felesége, Bocskai Erzsébet viszont haláláig buzgó kálvinista maradt.) Csakhogy nem I. Rákóczi György családjában! Attól tartott, hogy halála után fia majd pápista hitre tér felesége befolyására. Ezért 1642 szeptemberében így inti fiát: „Szeresd feleségedet annyi szeretettel s ragaszkodással, mennyivel minden igaz férfi tartozik nejének, de csak annyira, hogy ahhoz való szereteted hazádnak, nemzetednek, kiváltképpen az isten tisztességének szeretetét feljebb ne haladja, s cezektől el ne vonjon.”⁵³ A kisasszonyt pedig *categorice, aperte* akarja megkérdeni: meg akar-e maradni a pápistaságban, vagy hajlandó lesz azt elhagyni?⁵⁴

Az esküvőt végül Fehérváron, 1643. február 3-án tartották meg katolikus menyasszonnyal és református püspökkel, az összeeskető Geleji Katona István személyében. A lakodalom igen nagyszabású volt, fejedelemhez méltó: meghívták rá a római császárt, a lengyel királyt, a velencei dózsét, az oláh vajdákat, német fejedelmeket és még sok más herceget és főurat.⁵⁵ A lakodalmi ünnepségen egy ízben sárkány volt látható, amely a tűzijáték közepette a palotán kívül a mező fölött igen magasra szállott⁵⁶ – nyilvánvalóan a Báthory-család mitikus őseire, Báthory Vidre utalva, aki a fáma szerint az ecsedi mocsarakban megölt egy sárkányt.

Ezzel Báthory Zsófia bekerült Magyarország és Erdély leggazdagabb és leghatalmasabb családjába, s az itt eltöltött évek sorsdöntőnek bizonyultak további életére és jellemének fejlődésére.

Az ifjú fejedelemasszony

1643-ra a Rákóczi ház igen nagy tekintélyt vívott ki magának Magyarországon. I. Rákóczi György a jó emlékezetű Bethlen Gábort váltotta fel a fejedelmi székben, s az ő uralkodása hasonlóan áldásosnak bizonyult Erdély számára, mint a nagy elődé. Kortársaihoz hasonlóan Rákóczi is elsősorban családja és vallása érdekeit tartotta szem előtt. Benne is élt a dinasztia-alapítás vágya, ami Bethlennek nem sikerült, de Rákóczi számára elérhetővé vált. Fiát már életében örökösévé tette, és hatalmas magánvagyon gyűjtött. Fejedelmi széke lehetőséget nyújtott neki bálványozott vallása, a kálvinizmus terjesztésére, gazdagon támogatta a protestáns művelődést.

Lorántffy Zsuzsanna éppoly buzgón vallásos, mint férje. Találkozásukból a XVII. századnak talán legboldogabb, legsikerültebb házassága lett. Szinte mindenben egyetértének: világfelfogásuk, ízlésük, céljaik és vágyaik azonosak.

Két fiúgyermeküket, Györgyöt és Zsigmondot is abban a szellemben nevelték, amit leghelyesebbnek tartottak, s melynek alapköve a kálvini vallás tanításán nyugodott. Amint a fejedelem mondja: „Én benneteket isteni jellemben, jó erkölcsben igyekeztelek anyáttal együtt nevelni, oktatni, tanítani, s jó állapotban hagyni.”⁵⁷ Lorántffy Zsuzsannát az anyák mintaképeként szokták emlegetni, pedig a fiúknak nem lehetett könnyű gyerekkoruk. Nem kényeztették őket, a becézést nem ismerték. Szüleik éppoly tárgyilagosan érintkeztek velük, akárcsak egymással.⁵⁸ A gondos nevelés magvai nem jó talajba hullottak: mindkét fiú alaposan elütött a puritán, vallásos szülőktől. Györgyöt tízéves kora óta uralkodásra nevelték, ehhez képest makacs, önfejű, mulatozós fiatalemberre serdült. „Az mint hallom az sokféle italt elkezdted, az kitől félek, hogy megárat” – dorgálta fiát a fejedelemasszony.⁵⁹ A fejedelem is igen szigorúan reagált egy-egy olyan hírré, ami nagyobbik fiának időnkénti mértéktelen italozásáról számolt be. Nem volt éppen absztinens, de a borissza embereket nem szerette és környezetében sem igen tűrte meg. Zsigmond egészen más. Simulékonyabb, de szüleitől ő is különbözik. Művelt, nagyon értelmes,⁶⁰ és ami új: rendkívül kelles és vonzó egyéniség. Volt hozzá tehetsége, hogy megszerettesse magát az emberekkel, s emellett tehetséges, széles látókörű politikus. Egyik svédországi követsége idején állítólag Krisztina svéd királynő is szerelmes lett belé.⁶¹ A szülők Zsigmondot szerették jobban, és ez Györgynek rendkívül fájhatott. Egész életében nekik akart bizonyítani, de ami Zsigmondnak oly könnyedén ment, az neki sehogy sem sikerült. A Rákóczi-házaspár sohasem bízott idősebbik fiában, folyton „abajgatták, dorgálták, oktatták, s szép intésekkel igyekeztek jó útra terelni.”⁶²

Amikor Báthory Zsófia megérkezett a Rákóczi családba, még csak tizenöt esztendő volt. Apósa nem véletlenül egyezett bele az esküvőbe: arra számított, hogy ezután a Rákóczi család teljes befolyása alá tudja vonni a fiatalasszonyt, s így idővel sikerül majd megtörni ellenállását. Zsófia igen szerencsétlennek érezhette magát. Kikerült a meleg, óvó családi otthonból, még édesanyjától is el kellett szakadnia, akit nagyon szeretett, s aki egyetlen támasza volt. Egészen a Rákócziaké lett, még lengyel hűségesküje alól is felszabadították.⁶³

Az esküvő után az egész család Fogarasra utazott, csak Zakreska ment haza, Somlyóra.⁶⁴ A mézeshetek nem egészen úgy teltek, ahogyan azt a fiatal leány megálmodhatta: férje szüleinek felügyelete mellett megkezdődött a hitoktatás. Az ifjú férjre is igyekeztek nyomást gyakorolni: Kemény Jánost, I. Rákóczi György hűséges emberét küldték hozzá, aki szerint György „az kisasszonytól való szeretettől úgy meggyőzetett vala, hogy nem akar vala semmit azíránt az religióra nézni”. Kemény innen eredezteti a fiatal fejedelemmel és annak feleségével kialakult rossz viszonyát is, „mivel engedetlenkedik vala az ifjú, kemény szókat is kell vala nékie mondanom”, sőt, hozzáteszi, hogy György felesége anyját jobban tiszteli, mint saját édesanyját,⁶⁵ ami mindenképpen erős túlzásnak tűnik. Rákóczi György sajnálta feleségét és próbálta védeni, de azt nem kockáztathatta, hogy szülei komolyan megharagudjanak rá.

Zsófia csak igen nagy lelki tusa árán adta fel vallását. Előtte volt az elborzasztó példa: nagybátyja, Báthory Gábor fejedelem és Anna nagynénje elhagyták a katolikus hitet a kálvinizmus kedvéért, s lám milyen szörnyű véget értek: Gábort saját hajdúi koncolták fel, Annát pedig boszorkánynak bélyegezték, minden vagyonától megfosztották, és koldusként fejezte be életét könyöradományra szorulva. Mi másnak tekinthette volna ezt a XVII. században egy rajongó lelkű leány, mint égi jelnek: a bosszúálló isten megbünteteti hitehagyott fiait! Végül 1643. március vége felé bejelentette: kész az áttérésre, s április 5-én „szabad akaratából” felvette az úrvacsorát.⁶⁶ Az áttérés őszinteségében már ekkor mindenki kételkedett: a fejedelem továbbra is állandóan arra inti fiát, hogy feleségét az igaz vallásban vastagítsa.⁶⁷ Nem bíztak a fiatal fejedelemasszonyban a rendek sem, s ezért 1652-ben biztosították magukat egy esetleges áttérés ellen.⁶⁸

Ennek a bizalmatlanságnak volt is oka. Jól mutatja ezt Órsy Zsigmond követje-

lentése urának, III. Ferdinánd királynak: május 12-én a fiatal fejedelemnél díszebéd volt, ahonnan a hitvita sem maradhatott el. György azzal dicsekedett, hogy felesége önként vette fel az úrvacsorát, mire Zsófia szemei könnyel teltek meg. Őrsy így vigasztalta: „sose búsuljon Nagyságod, nincsen abban semmi bűn, ha egy darab kenyeret megeszik. Jóízűn megeszem én is a kenyeret hússal, csak az igaz katolikus vallást, melyet szüleitől örökölt, tartsa meg továbbra is szívében!”⁶⁹ Ez a biztatás sokat jelentett a meggyötört fiatalasszonynak. Megerősítette abban a reményében, hogy régi és új hitét összeegyeztetheti, még úgy is, hogy a pénteki és szombati böjtöt megtartja. Készen állt a csalódni. Mikor apósának fülébe jutott a hír, éktelen haragra gerjedt. György édesanyja közbenjárását kérte: „Úgy vagyon kegyelmes asszonyom, istent hívom biznyságul, mint igyekeztem feleségem szombat napi húsmegételében, isten ítélje meg látván urunknak ő nagyságának reám való nehézségét.”⁷⁰ Mire a fejedelem ezt válaszolta: „az mi az neheztesünköt illeti, csak felelj meg annak, amivel nekünk tartozol... végben viheted még kívánságodat, csak te rajtad ne múljk.”⁷¹ Újból elküldik Keresztúrt és Keményt, hogy puhítsák meg az özvegyet és térítsék jobb belátásra leányát. Zsófia kijelenti: csak akkor hajlandó elállni a böjttől, ha a papok felszabadítják alóla, de akkor is csak szombatra vonatkozóan.⁷² Reménytelen próbálkozás volt ez, a rideg és kérelhetetlen fejedelmet nem lehetett meghatni. A papok felmentették Zsófiát, de Rákóczi ettől még nem nyugodott meg, félt, hogy menyé még fiát is meghódoltatja, ezért saját kézzel írt térítvényt kér: „mi megelégszünk olyan írásával, aminőt neked írt, s az gazdasszonynak, s azon is legyen maga írja le, hiszem diktálhatod magad és igazgathatod, s ámbár ne mondja el, csak írja le maga subscribálván”, s még hozzáteszi kissé szabadkozva: „Bizony dolog, mi is kevesebb búval kívántuk volna minden részit elmúlatnunk házasságodnak”.⁷³ Zsófiának be kellett látnia, hogy nincs menekvés: 1643. augusztus 27-én György már megírhatja anyjának: „én az feleségemet urunk kívánságára reá vettem”.⁷⁴

A családi levelezés tanúsága szerint vallási kérdésekben nem volt többé vita. Zsófia elrejtette hitét: színleg kálvinista lett, de lelkében továbbra is katolikus maradt. Egész életében bántotta lelkiismerete az „igaz vallás” elhagyása miatt. A hosszas tortúra, s aztán az évekig tartó rejtekezés nem tett jót a fiatal lány lelki fejlődésének. Ekkor alakultak ki azok a tulajdonságai, amelyeket később annyit kárhoztartak benne: ravaszság, keménység, egyfajta önzőség és bosszúálló hajlam. De ugyanezek a tulajdonságai tették lehetővé azt is, hogy a Rákóczi-ház fennmaradjon, vagyonát megtarthassa, s így majd bázisául szolgálhasson a Thököly-felkelésnek és II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának is.

Házasevek

Zsófia áttérését követően csöndes évek következtek. Az ifjú fejedelmi pár Váradon, Somlyón, Székelyhidán és a környéken lakott.⁷⁵ A fiatalasszony leginkább édesanyja közelében szeretett élni, nagyon is anyás volt.⁷⁶ Beleszólásuk a politikába, vagy bármilyen közéleti jelentőségük nem volt. Az államügyeket a fejedelem intézte belső embereivel, s ha mégis segítségre volt szüksége, hamarabb fordult feleségéhez, mint nagyobbik fiához. Ez történt 1644-ben is, amikor Rákóczi fejedelem kiszállt Magyarországra, hogy a protestáns hatalmakkal, a svédekkel és franciákkal szövetségben vegye ki a részét a harmincéves háborúból. A svédok már régóta meg akarták nyerni szövetségesül Rákóczit, mint a Habsburgok potenciális ellenfelét, de a fejedelem rendkívül óvatos volt. Végül 1643. november 16-án megszületett az egyezmény, s 1644. január 3-án Rákóczi az országgyűlésen meghirdette

a háborút. Január 5-én György nejével Gyulafehérvárra tette át székhelyét, hogy apja megbízásából a kormányzói posztot átvehesse. A fejedelem bizalmatlanságát mutatta, hogy névleg ugyan fiát hagyja meg helytartóul, de a pénzügyi, gazdasági jogkör kizárólag Lorántffy Zsuzsannát illette meg.⁷⁷ György még a kis jelentőségű ügyekben is csak tanácsosai beleegyezésével dönthetett.

Gyulafehérváron Zsófiának még kevesebb beleszólása lehetett bármibe: anyósa volt a „gazdasszony”, ahogyan férje szokta leveleiben nevezni, az ő szava döntött. De ekkor már sokkal jelentősebb esemény kötötte le a fiatalasszony figyelmét: gyermeket várt. 1645. február 24-én egy kisfiúnak adott életet, aki a keresztségben a Ferenc nevet kapta.⁷⁸ A fejedelem még Magyarországon tartózkodott, de az utód születésének rendkívüli módon megörült, s az egész országban mindenhol hálaadást rendelt el. A kisbaba keresztapjául Lupul moldvai vajdát kérték fel, és a keresztlőt június elején meg is tartották.⁷⁹ Mind az anya, mind a kis Rákóczi Ferenc sokat betegeskedett ezután. Nem sokára az ifjú fejedelem-asszony ismét teherbe esett: 1646. nyarán valószínűleg már ezért nem tudta lakodalomba kísérni férjét, bár György sejtelmesen csak annyit ír öccsének, hogy feleségének a hosszú út most nem igen hasznos.⁸⁰ 1646. november 4-én megszületett a második kisfiú. A névválasztást az apa Lorántffy Zsuzsannára bízta, de a kis újszülött nem sokáig élhetett, mert a levelek egy idő múltán őt már egyáltalán nem említik.

Báthory Zsófiának több terheességéről nem tudunk, ami nem jelenti feltétlenül azt, hogy nem is voltak. Több gyermeke viszont nem született. A lengyel királyi udvarban 1657-ben pontosan tudni vélték, hogy a fiatal fejedelmi párnak nem lehetett többé gyereke.⁸¹ Péter Katalin megfigyelése szerint a Rákócziak minden generációjának feltűnően kevés felnőtt tagja volt. Szerinte genetikai okok miatt nem tudtak sokszor a kis Rákócziak felnőni.⁸² Esetünkben valószínűbb, hogy a fiatal anya utolsó terheességénél valamilyen komplikáció lépett fel, s emiatt kellett lemondania a további gyermekáldásról. Nem csoda hát, ha a kis Ferkóra még a szemük világánál is jobban vigyáztak. Az ifjú anya minden gondolatát kitöltötte a kisfiú gondozása, állandó betegeskedése miatti aggodalom. Ferkónak hol a torka, hol a feje fáj.⁸³ Előbb csak borbély kezeli, de mikor betegsége komolyabbra fordult, egy német orvost is kihívtak hozzá.⁸⁴ Megalapozatlannak tűnik az a vélemény, hogy Zsófia fiát szerette ugyan, de ebből a szeretetből hiányzott az a gyengédség, amely a nők és anyák igazi mintaképét, Lorántffy Zsuzsannát jellemezte.⁸⁵ H. Kiss Kálmán nem indokolja, hogy szerinte mitől volt jobb anya Lorántffy Zsuzsanna menyénél, mi volt az a többlet, amelyet ő gyermekeinek adott, s mi hiányzott Báthory Zsófia esetében. Ha csak nem arra gondol a protestáns szerző, hogy I. Rákóczi Györgyné kálvinista hitben neveltette gyermekeit, míg Rákóczi Ferencet anyja a jezsuitákra bízta. Báthory Zsófia élete végéig féltő szeretettel vette körül fiát, sőt anyai gondoskodásából kicsit többet is kapott fia, mint kellene, de amikor az belekeveredett a Wesselényi-összeesküvésbe, minden követ megmozgatott, hogy végül súlyos áldozatok árán életét megmentse a bakó pallosától.

1645. december 16-án I. Rákóczi György megkötötte a linzi békét, s ezzel a maga részéről a háborúból kiszállt. Az egyezmény értelmében a nagy birtokszerző hét felső-magyarországi vármegyét haláláig, Szatmárt és Szabolcsot utódai számára is megkapta, tovább növelve ezzel a Rákóczi-ház gazdagságát és presztízsét.

A fejedelem hazaérkezése után a fiatal pár visszatért Váradra.⁸⁶ Végre újból saját háztartást vihetek, csakhogy ennek hiányzott az anyagi fedezete. Apja helytartójaként húszezer forintot kapott az ifjabb György, de a tisztség megszűntével megszűnt a fizetség is. A fiatal

pár már megszokott egy drágább életvitelt, nehéz szívvel mondtak volna le róla. Rákóczi most is édesanyja közbenjárását kérte apjánál, hogy ezt a pénzt ne vonja meg tőle, hiszen neki „nincs kitől mástól várnia”.⁸⁷ Ráadásul Zsófia vagyona is a fejedelem viselt gondot, éberem őrködött felette.⁸⁸ Ez az anyagi függőség sok feszültséget okozott a családban, ekkor is, később is: a fiatal házaspárt teljesen kiszolgáltatottá tette a Rákóczi szülőkkel szemben, és ez nem segítette elő a közeledést Zsófia és férje szülei között. Ritkán ír anyósának, akkor is csak a legszükségesebbekről: a gyermek és maga egészségéről, a küldött ajándékok kézhezvételéről.⁸⁹ Az érdemi dolgokról férje értekezik szüleiével. Zsófia soha nem bocsátotta meg nekik, hogy imádott vallása elhagyására kényszerítették, s azok sohasem bíztak az áttérés őszinteségében, de 1648. október 11-én meghalt I. Rákóczi György fejedelem,⁹⁰ s ez új helyzetet teremtett a családban.

Rákóczi a lengyel korona megszerzésének gondolatán túl hatalmas birtokkomplexumot és rengeteg pénzt is hagyományozott fiaira, de biztonsági okokból vagyongigilag anyjuknak rendelte alá őket.⁹¹ Talán azt gondolta, hogy mire felesége meghal, gyerekei is megkomolyodnak annyira, hogy a hatalmas Rákóczi-vagyon kezelésének felelősségteljes feladatát rájuk lehet bízni. A végrendelet értelmében Báthory Zsófia csak azzal a feltétellel örökölhét, ha kálvinista vallásában megmarad.⁹²

A fiatal fejedelmi pár a fővárosba, Gyulafehérvárra költözött. II. Rákóczi György ekkor már választott erdélyi fejedelem, az utódlás így nem lehetett kétséges, s Báthory Zsófia előtt is új távlatok nyíltak meg az uralkodó fejedelem feleségeként. Nagy megkönnyebbüléssel vette tudomásul anyósa döntését, hogy kiköltözik Erdélyből, és sárospataki birtokán fog tovább élni Zsigmonddal. Ez az uradalom eredetileg is Lorántffy Zsuzsanna tulajdona volt, az ő örökségéből került be a Rákóczi-vagyonba. Döntésének személyes okai voltak: férje végrendelete nem váltott ki osztatlan lelkesedést a családtagokból. Különösen György volt elégedetlen, az osztozkodás során össze is zördült anyjával: szerinte apja csak Zsigmondnak és anyjának hagyott, őt pedig kisemmizték.⁹³

Innentől Sárospatak lett az ellenudvar,⁹⁴ még vallási szempontból is. II. Rákóczi György nem támogatta a presbiterianizmust mint egyházkormányzati rendszert, anyjának viszont ez szívügye volt. Az erdélyi országgyűlés a fejedelemszpony ellen döntött ebben a kérdésben, amiért az külön fiára is neheztelt.⁹⁵ Mindezek ellenére politikai kérdésekben György még mindig inkább hallgatott anyjára, mint feleségére. Leginkább azonban nem hallgatott senkire, legkevésbé apja tanácsosaira. A fiatal fejedelemlné most elérkezettnek látta az időt politikai kérdésekben is állást foglalni. Kemény Jánosnak is rá kellett döbbsennie, hogy az ifjú fejedelemszponnyal számolni kell. II. Rákóczi György nem szívelte különösebben apja régi tanácsadóinak többségét, de Kemény esetében Báthory Zsófia keze is benne volt a kegyvesztettségben.⁹⁶ Egyetlen szerencséje az volt, hogy szolgálatai nélkülözhetetlenek voltak. A fejedelemszpony még később is éreztette ellenszenvét Keménnyel, amikor az már fejedelem volt. Nem akarta átengedni Kemény Simon seregét a birtokán, mert „nyílt ellensége volt Kemény fejedelemlné”,⁹⁷ de aztán mégis jobb belátásra tért.

Az ötvenes évek nagy megpróbáltatásoknak teszik ki a családot. Először Pfalzi Henriette, Zsigmond fiatal felesége távozott az élők sorából. A család politikai tekintetben sokat várt ettől a házasságtól, és a Rákóczi név igen nagy presztízsét mutatja Európában, hogy az erdélyi fejedelem öccsét méltónak találták a legtöbb európai uralkodócsaláddal közeli rokonságban álló cseh királylány kezére, akinek édesanyja I. Károly angol király nővére, unokahúga Krisztina svéd királynő, unokatestvérének férje pedig Orániai Vilmos holland

uralkodó volt. Hasonló kaliberű házasságot az utóbbi időkben csak Bethlen Gábor kötött, de ő uralkodó fejedelem volt. A nagy remények semmivé foszlottak, mikor alig néhány hónapig tartó házasság után 1651. szeptember 28-án egy vérhasjárvány elvitte a fiatalasszonyt, s nemsokára, 1652 februárjában követte őt férje is, a nagy reményű politikus. Ekkoriban az egész család beteg. Zsófiát forró hideg leli, Ferkó is lázas,⁹⁸ a fejedelmet pedig csaknem elvitte ugyanaz a himlőjárvány, mint öccsét, Zsigmondot. Az erdélyi rendek halálától tartottak, s 1652. február 24-én a kis Ferencet fejedelemmé választják, de kikötik, hogy amennyiben kálvinista vallását nem tartja meg, a rendek is fel vannak mentve hűségesküjük alól.⁹⁹ Annyira féltek Báthory Zsófiától, hogy még a Szent Andrássra vonatkozó pontot is kihagyták a kondíciókból, mert tartottak tőle, hogy ez is alapot szolgáltatna neki és a százszoknak a katolikus vallás megerősítésére Erdélyben.¹⁰⁰ Ez a félelem jogos volt. II. Rákóczi György közel nem volt olyan kérlelhetetlen vallási kérdésekben, mint szülei. A jezsuitákat a rendek követelésére 1653-ban kitiltatta ugyan Erdélyből, de azok ezután is bennmaradtak az országban, és világiaknak öltözve járták a falvakat terjeszteni az igét.¹⁰¹ A kortársak ezt az engedékenységet a fejedelemné hatásának tudták be, és ez nem tette őt népszerűvé a protestáns Erdélyben. A jezsuiták most saját bőrükön érzékelhették: a fejedelem felesége titokban katolikus. Különben sem volt az az egyéniség, akit tulajdonságai meg-nyerővé tehetek volna. Zárkózott volt, nagyon kevés embert engedett magához közel. Két barátnője volt csak egész életében: Széchy Mária és Luptovszka Hedvig apáca. Széchy Máriával levelezett is, a Hegyalján több szőlőt is ajándékozott neki, ám amikor az belekeveredett a király elleni összeesküvésbe, szembefordult vele.¹⁰² Első látásra különösnek tűnik ez a barátság. Mi vonzhatta az egész életében példás erkölcsi életet élő Báthory Zsófiát egy olyan asszonyhoz, aki kora legnagyobb botrányhősnőjének számított? Zsófiának is ismernie kellett Széchy Mária második házasságának Erdélyben és Magyarországon szélteben-hosszában mesélt kalandos végű történetét. Mária Kún Istvánt hamar magunta, de a férfi nem törődött bele a visszautasításba, ostrom alá vette neje dévai udvarházát, aki onnan kiszökött, és a magasban fekvő Déva várából ágyúval lövette saját férjét. A fejedelemasszonynak titokban bizonyára imponáltak Széchy Mária tettei. Ez az asszony úgy élt, hogy dolgaiba beleszólást nem engedett senkinek, míg Zsófiának minden tetteire, de még gondolataira is rátelepedett a Rákóczi-család. Mindössze egy évvel az után, hogy Zsófiát vallása elhagyására kényszerítették, történt meg a híres murányi kaland. Széchy Mária alaposan kibabrált a Felső-Magyarországon hadakozó I. Rákóczi Györggyel, amikor császári kézre játszotta a stratégiai fontosságú murányi várat. Ekkor zárhatta őt szívébe az apósát nem túlzottan kedvelő II. Rákóczi Györgyné: példaképe lett e roppant önálló és öntörvényű asszony – amilyenénél aztán később ő is vált.

Az ötvenes évek közepén Rákóczi elérkezettnek látta az időt apja lengyelországi terveinek megvalósítására. A lengyelek felajánlották I. Rákóczi Györgynek a trónjukat, de annak hirtelen halála megghiúsította a reményeket. A terv viszont nem lett feledve. 1655-ben, amikor X. Károly Gusztáv svéd király öt hét alatt lerohanta Lengyelországot, II. Rákóczi György állásfoglalása hirtelen nagyon fontossá vált. A háborúba való belépés nagy körültkéntést igényelt. János Kázmér lengyel király a segítség fejében felajánlotta Rákóczi Ferencnek a koronát, abban az esetben, ha a kisfiút katolikus hitben a lengyel udvarban nevelik trónörökösnek.¹⁰³ Mellette szólhatott az is, hogy édesanyja ereiben lengyel vér csörgedezik. Maga Báthory Zsófia sem valószínű, hogy ellenezte volna ezt a tervet. Neki szinte mindenél fontosabb lett volna, hogy fia katolikus hitben nevelkedjen, ráadásul az ő második

házában, Lengyelországban. A svéd király viszont magának Rákóczi Györgynek ajánlotta fel a lengyel koronát. II. Rákóczi György rokoni kapcsolatai és Erdély politikai hagyományai a lengyelek mellett szóltak, de ellenük nyomott a latban az, hogy I. Rákóczi végakarataiban a protestáns vallás védelmét bízta fiára. Ha viszont a svédekkel szövetkezik, felesége kiterjedt lengyel rokonságával száll harcba. II. Rákóczi György végül a svéd szövetség mellett döntött, és 1657 januárjában elindította katasztrofális végű hadjáratát Lengyelországba. „*Menyny része van e szerencsétlen hadjáratban Báthory Zsófiának, nem tudjuk*, de az biztos, hogy Lorántffy Zsuzsanna ellenezte” – mondja H. Kiss.¹⁰⁴ Az igaz, hogy sokkal rosszabb színben tűnne fel Báthory Zsófia, ha az egész Erdélyt romlásba döntő hadjárat ódiumát is a nyakába lehetne varrni. Ezzel szemben pontosan tudjuk, hogy mindkét fejedelemszöny határozottan ellenezte Rákóczi tervét, amint azt több magyar forrás és a svéd királyi követek jelentései is bizonyítják.¹⁰⁵ A fejedelem mielőtt kiindult volna, Viskén találkozott hadaival, és ide elvitte a fiatal fejedelemszönyt és annak anyját is, „*akik nem javalván eleitől fogva*” a fejedelem szándékát, az utolsó pillanatig igyekeztek elállítani tervétől és „*neki néhányszor kesergéssel reménykednek vala*.”¹⁰⁶ A búcsúlakomán így vigasztalta az egyik kozák követ a feltűnően szomorú fejedelemnét: „Ne búsuljon Nagyságod, úgy fogjuk kísérni a fejedelmet, hogy rövid idő alatt mint királynét fogjuk Nagyságodat a fővárosban üdvözölhetni”.¹⁰⁷ A kozák jóslata éppúgy nem vált be, ahogyan Comenius pártfogoltjái, Drabik prófétái sem. Szerinte az osztrák ház bukni fog és a kiszemelt király Rákóczi lesz (ebben volt egyezés Zrínyi Miklós elképzeléseivel is), de e helyett Rákóczinak az erdélyi fejedelemségtől is meg kellett volna válnia, ha engedelmeskedik Köprülü nagyvezír parancsának.

Ezekben a nehéz években a család levelezése intenzívebbé, hangja melegebbé vált. Talán ekkor látták be, hogy már csak négyen maradtak egymásnak. 1658. március 28-án Zakreska Anna is távozott az élők sorából.¹⁰⁸ Rákóczi praktikus tanácsokkal látta el feleségét az otthoni teendőkre vonatkozóan. „Viselj édesem mindenre gondot” – inti, és még arra is, hogy Lorántffy Zsuzsanna tanácsaira ügyeljen. De erre már hiába kéri. Zsófia egyszer kikerült anyósa terhes gyámkodása alól, többet senki rá nem veheti, hogy újból alávesse magát! Ha anyósa kéri, költözzön Váradra, csak azért sem megy oda, marad inkább Ecseden.¹⁰⁹ Panaszkodott is fiának az öreg fejedelemszöny, hogy menyé idegenkedik tőle,¹¹⁰ de Zsófiának is szemrehányást tesz: „látom, nincsen kegyelmed előtt hitelem nekem.”¹¹¹ Pedig anyósa csak jót akart, féltette kis unokáját a betörő, portyázó ellenségtől. Zsófia hajthatatlan maradt, meg is írta férjének: „asszonyunk ír is kegyelmednek felőle, ne parancsolja kegyelmed, mert én bizony nem megyek”.¹¹² Összeütközései voltak Barcsai Ákossal, férje otthon hagyott helyettesével is, mivel „Barcsai uram meghagyta, semmit ne adjanak... s az én írásomra se az gyermekére” – írta felháborodottan férjének. „Tatár hámnak, török császárnak ajándékot kell küldeni ... asszonyunk is irton írja, ne várjak kegyelmétül, hanem adjak”,¹¹³ de miből, ha egyszer nem nyúlhat pénzhez? Katonát is közösen fogad anyósával.¹¹⁴ A dolgok érdemi részét most is az öreg fejedelemszöny vitte, fia is inkább őrá számított, mint fiatal és tapasztalatlan feleségére. Volt azonban valami, amiben Zsófia tudott leginkább segíteni, s ez a császári udvar jóindulatának elnyerése volt. Rendszeresen levelezett Szelepcsényi György nyitrai püspökkel, a későbbi primással, s az meg is ígérte támogatását és közvetítő szerepet vállalt az udvar és a Rákócziak között.¹¹⁵ Olyan jó kapcsolatba került Zsófiával, hogy egyesek már „rákóczistának” nevezték.¹¹⁶ Ez a baráti viszony később is megmaradt közöttük, szinte már apa–leány kapcsolattá melegeedett. Az erdélyi

rendekkel is fenntartotta a kapcsolatot férje érdekében, de olyan hangot ütött meg velük szemben, hogy azok felháborodottan visszaküldték leveleit.¹¹⁷

A lengyel hadszíntéren közben az első sikerek után fordulat következik be: Rákóczi kénytelenségből ugyan, de összes szövetségesei elhagyták, így 1657 júliusában elfogadta a lengyelek megalázó békefeltételeit és hazaindult. Seregétől különválva szerencsésen haza is ért, de közben a teljes erdélyi haderő tatár fogságba esett. Rákóczi azonnal Ecsedre sietett feleségéhez és fiához,¹¹⁸ megnyugvást azonban itt sem talált. A haragvó Köprülü Mehmed nagyvezér Rákóczi letételét követelte, máskülönben seregével elpusztítja Erdélyt. Rákóczi a császár segítségével bízott, I. Lipót meg is üzenté neki: a török ellen megsegíti, mégis cserbenhagyta őt.¹¹⁹ 1660. április 18-án legfőbb támasza, Lorántffy Zsuzsanna is meghalt, otthagynva fiát kétségbeejtő harcában. Rákóczi még intézkedni tudott anyja temetéséről, feleségét bízva meg ennek lebonyolításával.¹²⁰ 1660. május 22-én a szászfenesi csatában maga is súlyos sebesülést szenvedett a töröktől. Báthory Zsófia éppen hogy eltemette férje anyját, akihez sohasem tudott közel kerülni, amikor Keresztes András leveléből értesült férje súlyos sebesüléséről.¹²¹ Lélekszakadva rohant fiával Váradra, s még éppen idejében érkezett II. Rákóczi György halálos ágyához. A fejedelem már „csak szerelmesit emlegetné, és hogy még velek egyet szólhatna”. A fejedelemasszonyt nagyon megkérték, hogy sírással ne izgassa fel a beteget, „de olyan méltóságbeli személyeknek, kik egymáshoz nagy istenes buzgó szeretettel volnának, főképpen pedig olyan gyenge asszonyi állatnak, olyan elváltozásra hanyatlott boldogtalan sorsban attól magát megtartóztatni mint lehetne? akárki megítilheti.”¹²² A fejedelem nagyon megörült érkezésüknek, de másnap „júniusnak hetedik napján, éjjel egy órakor, életének negyvenedik esztendejében keresztyénül kimúlék e világból, vére hullásával és élete letételével pecsételvén meg nemzetéhez való szeretetét, magyaros magyarságát és jó keresztyénységét” – méltatta Báthory Zsófia „szerelmes urát” – ki míg élt, hazájának erős oszlopa, s a nemzetére szakadó veszedelmet saját életével tartóztató pajzsa volt.¹²³

Igen rövid idő alatt már másodszor állt a pataki ravatal fölött II. Rákóczi Györgyné. 1661. április 24. szimbolikus időpont: ekkor búcsúztatta el férjével együtt trónját, ifjúságát és erdélyi éveit, mert oda soha többé nem ment vissza. Szakított Erdéllyel, de szakított a Rákóczi-ház évtizedes hagyományaival is: mindent megsemmisített, ami csak hatalmában állt abból, amit a Rákócziak oly sok gondnal és munkával alkottak. Soha olyan hálátlan tanítványa I. Rákóczi Györgynek és Lorántffy Zsuzsannának nem volt, mint Báthory Zsófia. Nem is sejtették, mekkora hibát követnek el azzal, hogy vallása elhagyására kényszerítik, mert sokszorosan megbosszulta ezt később, amikor lehetősége adódott rá. A Rákócziak közül fián kívül egyedül férjét szerette, de az ő végakarata sem volt tekintettel: mint valami visszataszító ragályt vetette le magáról a kálvinizmust, hogy végre visszatérhessen szeretett felekezetéhez, a katolikus egyházba.

Jegyzetek

¹ H. KISS KÁLMÁN: *Báthory Zsófia*. Magyar Prot. Egyh. Isk. Figyelő, 1879. [A továbbiakban: H. Kiss 1879] 335–341., 339–407., 479–485., 528–540.; CSENGERY JÓZSEF: *Somlyai Báthory 'Sofia*. Felső Magyar-országi Minerva, 1831. [A továbbiakban: Csengery 1831.] 401–411.

² MESZLÉNYI ANTAL: *Báthory Zsófia élete és végrendelete*. Budapest, 1939, Stephaneum Kiadó. [A továbbiakban: Meszlényi 1939.] 5.

- ³ LÁSD HORVÁTH MIHÁLY: *Zrínyi Ilona életrajza*. Pest, 1869. [A továbbiakban Horváth 1869.] 20–22.; H. KISS, 1879. 532–533.; THALY KÁLMÁN: *II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága*. Pozsony, 1882. [A továbbiakban: Thaly 1882.] 11–12.
- ⁴ BENDA KÁLMÁN: *Egy új forrástudomány, a pszichografológia*. Levéltári közlemények 1974. 1. sz. [A továbbiakban: Benda 1974.] 70.
- ⁵ „A hazafias érzelem kevésbé volt sajátja a Báthori családnak s így Zsófiának is.” H. Kiss 1879. 533.; „lelki gátlásai ezen a téren nem voltak. Itt már a Báthory család ama tagjaihoz tartozott, kik 1 nem egy esetben a tál lencséért készek voltak eladni Erdélyt.” Meszlényi 1939. 7.
- ⁶ H. Kiss 1879. 532–533.
- ⁷ NAGY LÁSZLÓ: *Kard és szerelem*. Budapest, 1985. Gondolat Kiadó. [A továbbiakban: NAGY, 1985.] 335.
- ⁸ ACSÁDY IGNÁCZ: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Budapest, 1886. [A továbbiakban: Acsády 1886.] 226.
- ⁹ *Fejezetek a vallomásokból*. Bev.: BENKŐ SAMU, Bukarest, 1977. [A továbbiakban: Benkő 1977.] 29.
- ¹⁰ PAULER GYULA: Horváth Mihály „Zrínyi Ilona életének ismertetése”. *Századok*, 1869. 397.
- ¹¹ ACSÁDY IGNÁCZ: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Budapest, 1898. [A továbbiakban: Acsády 1898.] 140.
- ¹² Acsády 1886. 226.
- ¹³ MAKKAJ LÁSZLÓ: A magyar nő a XVII. században. *Élet és tudomány*, 1961. [A továbbiakban: Makkai 1961.] 580.
- ¹⁴ SZILÁGYI SÁNDOR: *II. Rákóczi György*. Budapest, 1891. [A továbbiakban: Szilágyi 1891.] 31.
- ¹⁵ R. VÁRKONYI ÁGNES: *Pelikán a fiaival*. 232. Liget Műhely Alapítvány.
- ¹⁶ Makkai 1961. 581.
- ¹⁷ ACSÁDY IGNÁCZ: *Széchy Mária (1610–1679)*. Budapest, 1885. [A továbbiakban: Acsády 1885.] 160.
- ¹⁸ BETHLEN FARKAS: Báthory István uralkodása. In *Erdély öröksége*. II. Szerk.: Makkai László, Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó, 17–19.
- ¹⁹ Benda 1974. 71.
- ²⁰ Benda 1974. 61–77.
- ²¹ REXA DEZSŐ: *Báthory Erzsébet Nádasdy Ferencné. 1560–1614*. Budapest, 1908. 12.
- ²² Benda 1974. 71.
- ²³ Benda 1974. 70.
- ²⁴ NAGY LÁSZLÓ: *A rossz hírű Báthoryak*. Budapest, 1984. Kossuth Könyvkiadó, 171.
- ²⁵ LÖCSEY MÁRIA: *Báthori Zsófia*. Budapest, 1914. [A továbbiakban: Lőcsey 1914.] 5.
- ²⁶ NAGY LÁSZLÓ: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor!” Budapest, 1981. [A továbbiakban: Nagy 1981.] 112.
- ²⁷ Treuzner lengyelországi követjelentése 1643-ból. In SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* [A továbbiakban E. O. E.] X. köt. 1637–1648. Budapest, 1884. 393.: „ifjú asszonyunk tizenötödik évében jár”. Csengery és H. Kiss 1629-et adnak meg születési dátumként, de semmivel sem indokolják meg.
- ²⁸ Lőcsey 1914. 5.

- ²⁹ Nagy 1981. 122.
- ³⁰ Hacsak nem Hedvig, aki férje Luptovszki gróf halála után apáca lett, és az özvegy Zsófia mellett élt később. De mivel az egykorú krónikák egyike sem említ testvért, így valószínűbb, hogy Hedvig nővér unokatestvér, vagy más távolabbi nőrokon volt.
- ³¹ Lőcsey 1914. 5.
- ³² Sepsi Laczkó Máté Krónikája 1521–1624. In MIKÓ FERENC (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok* III. köt. Kolozsvár, 1858. 141–142.
- ³³ Acsády 1886. 229.
- ³⁴ Lőcsey 1914. 6.
- ³⁵ Lőcsey 1914. 6.
- ³⁶ Lorántffy Zsuzsanna levele * Jónáshoz 1650. ápr. 2. *Monumenta Hungarica* I. 1817. 237.
- ³⁷ *Felső Magyar-országi Minerva* 1826. 998.
- ³⁸ Lőcsey 1914. 6.
- ³⁹ Meszlényi 1939. 5.
- ⁴⁰ Lőcsey 1914. 6.
- ⁴¹ Szalárdi János *síralmas magyar krónikája*. Budapest, 1980. Európa Könyvkiadó. [A továbbiakban: Szalárdi 1980.] 196.
- ⁴² Bethlen Miklós élete leírása magától. In *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Budapest, 1980. Szépirodalmi Könyvkiadó. [A továbbiakban: Bethlen M. 1980.] 644.
- ⁴³ Bethlen M. 1980. 196.
- ⁴⁴ Szalárdi 1980. 196.
- ⁴⁵ I. Rákóczi György Kassainak 1642. dec. 26. id. SZILÁGYI SÁNDOR: *Lorántffy Zsuzsanna*. Budapest, 1872. [A továbbiakban: Szilágyi 1872.] 27.
- ⁴⁶ Szalárdi 1980. 196.
- ⁴⁷ *Kemény János önéletírása*. Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó. [A továbbiakban: Kemény 1986.] 282.
- ⁴⁸ I. Rákóczi György Kassainak 1642 végén id. NAGY LÁSZLÓ: *A „Bibliás őrálló” – fejedelem*. Budapest, 1984. Magvető Kiadó, 120–121.
- ⁴⁹ PÉTER KATALIN: *Lorántffy Zsuzsanna 1600–1660*. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Nők a magyar történelemben*. Budapest, 1997, Zrínyi. [A továbbiakban: Péter 1997.] 94.
- ⁵⁰ Szalárdi júl. 29-re teszi, de Szilágyi Sándor szerint akkor nem történhetett. Viszont Zakreska 1641. nov. 28-i levelében Rákóczi „jóakaró anyjának” nevezi magát. In SZILÁGYI SÁNDOR: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. 1632–1660*. Budapest, 1875. 97. [A továbbiakban Csal. lev.]
- ⁵¹ E. O. E. X. 67.; GARÁDI: *Könyvismertetés a török–magyar kori államokmánytár III. kötetéről. Századok*, 1873. 559.
- ⁵² Szalárdi 1980. 197.; E. O. E. X. 311.
- ⁵³ Id. SZILÁGYI SÁNDOR: *II. Rákóczi György. 1621–1660*. Budapest, 1891. [A továbbiakban Szilágyi 1891.] 22.
- ⁵⁴ Szilágyi 1872. 27.
- ⁵⁵ Szalárdi 1980. 198.; az esküvőről részletesen E. O. E. X. 353–362.
- ⁵⁶ GEORG KRAUS: *Erdélyi krónika. 1608–1665*. Budapest, 1994. [A továbbiakban: Kraus 1994.] 161.

- ⁵⁷ I. Rákóczi György végrendelete. Csal. lev. 585.
- ⁵⁸ PÉTER KATALIN: *A magyar romlásnak századában*. Budapest, 1975. Gondolat. [A továbbiakban: Péter 1975.] 62.
- ⁵⁹ Lorántffy Zsuzsanna levele fiának, Györgynek, 1641. okt. 9. *Csal. lev.* 94.
- ⁶⁰ Bethlen Miklós leírta, hogy Keresztúri Pál református lelkész-tanító mindig két tanítványával büszkélkedett: ő volt az egyik és Rákóczi Zsigmond a másik. In Bethlen M. 1980. 532.
- ⁶¹ Péter 1997. 94.
- ⁶² Szalárdi 1980. 196.
- ⁶³ TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Erdély központi kormányzata. 1540–1690*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 60.; E. O. E. X. 66.
- ⁶⁴ Lócsey 1914. 12.
- ⁶⁵ Kemény 1986. 282.
- ⁶⁶ Szilágyi 1891. 28.
- ⁶⁷ I. Rákóczi György fiának, Györgynek 1643. dec. 19. Csal. lev. 116.
- ⁶⁸ Szilágyi 1891. 80.
- ⁶⁹ E. O. E.: X. 69–70., 389.
- ⁷⁰ Ifj. Rákóczi György anyjának 1643. júl. 19. Csal. lev. 101.
- ⁷¹ I. Rákóczi György fiának, Györgynek 1643. aug. 2. Csal. lev. 102.
- ⁷² Ifj. Rákóczi anyjának 1643. aug. 4. Csal. lev. 103.
- ⁷³ I. Rákóczi György fiának, Györgynek 1643. aug. 20. Csal. lev. 105–106.
- ⁷⁴ Ifj. Rákóczi György anyjának 1643. aug. 27. Csal. lev. 106.
- ⁷⁵ Ezekben az években leveleiket innen keltezik, vagy ide küldik. Csal. lev. 101–115.
- ⁷⁶ Szalárdi 199.
- ⁷⁷ Szilágyi 1891. 31.
- ⁷⁸ Szilágyi 1891. 35.
- ⁷⁹ Lócsey 1914. 15.
- ⁸⁰ Ifj. Rákóczi György öccsének 1646. jún. 26. Csal. lev. 362.
- ⁸¹ Nagy 1985. 322.
- ⁸² Péter 1997. 90.
- ⁸³ Zakreska Lorántffynak 1646. júl. 4. Csal. lev. 362.; ifj. Rákóczi György anyjának 1646. Júl. 5. uo. 363.
- ⁸⁴ Ifj. Rákóczi György anyjának. 1646. aug. 3. *Csal. lev.* 365.
- ⁸⁵ H. Kiss 1879. 532.
- ⁸⁶ 1646 elejétől már innen címezi leveleit II. Rákóczi György.
- ⁸⁷ Rákóczi György levele anyjának. 1646. júl. 31. Csal. lev. 364.
- ⁸⁸ I. Rákóczi György levelei fiának, Györgynek. Csal. lev. 125., 583.
- ⁸⁹ Báthory Zsófia levelei anyósának 1647. dec. 11., 1649. nov. 25. Csal. lev. 399., 411.

- ⁹⁰ MAKKAI LÁSZLÓ (szerk.): *Erdély története. II. köt. 1606–1830.* Budapest, 1987, Akadémiai Könyvkiadó, 711.
- ⁹¹ Szilágyi 1891. 42.
- ⁹² II. Rákóczi György végrendelete. Csal. lev. 594.
- ⁹³ Lorántffy Zsuzsanna levele fiának, Györgynek. 1649. ápr. 30. Csal. lev. 405–407.
- ⁹⁴ LUKÁCS Zs. TIBOR: A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése. *Actas*, 1995. 1–2. 75.
- ⁹⁵ Szilágyi 1891. 131–132.
- ⁹⁶ Kemény 1986. 283.
- ⁹⁷ Kraus 1994. 444.; BETHLEN JÁNOS: *Erdély története. 1629–1673.* Budapest, 1992, Balassi Kiadó. [A továbbiakban Bethlen J. 1992.] 98.
- ⁹⁸ Báthory Zsófia levelei anyósának 1651-ből. Csal. lev. 434–435.
- ⁹⁹ E. O. E. XII. 144.; Trócsányi 1980. 20.
- ¹⁰⁰ Szilágyi 1891. 80.
- ¹⁰¹ POMPÉRY AURÉL: A két Rákóczi György és a jezsuiták. *Magyar Kultúra*, 1918. II. köt. 106–107.
- ¹⁰² Acsády 1885. 202–203.
- ¹⁰³ Trócsányi 1980. 63.
- ¹⁰⁴ H. Kiss 1879. 400.
- ¹⁰⁵ SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *Erdély és az északkeleti háború.* II. köt. Budapest, 1891. 173., 197.
- ¹⁰⁶ Szalárdi 1980. 351.
- ¹⁰⁷ Szilágyi 1891. 175.
- ¹⁰⁸ II. Rákóczi György levele Rhédey Ferencnek 1658. aug. 2. *Történelmi Tár*, 1893.
- ¹⁰⁹ Lorántffy Báthory Zsófiának 1657. júl. 6. Csal. lev. 519.
- ¹¹⁰ Rákóczi György nejének 1657. ápr. 19. Csal. lev. 516.
- ¹¹¹ Csal. Lev. 519.
- ¹¹² Báthory Zsófia levele férjének 1657. júl. 13. Csal. lev. 521–522.
- ¹¹³ Csal. lev. 521–522.
- ¹¹⁴ Lorántffy menyének 1657. jún. 22. Lorántffy Zsuzsanna okmánytára. In Szilágyi 1872. 68.
- ¹¹⁵ Szelepcsényi levelei Báthory Zsófiának 1657-ben *Történelmi Tár*, 1892. 200–203.
- ¹¹⁶ Szelepcsényi Mednyánszkinak 1657. júl. 10. *Történelmi Tár*, 1892. 200.
- ¹¹⁷ Acsády 1898. 84.
- ¹¹⁸ Bethlen J. 1992. 28.
- ¹¹⁹ R. VÁRKONYI ÁGNES: *Magyarország keresztútjain.* Budapest, 1978, Gondolat, 165.
- ¹²⁰ II. Rákóczi György Rhédey Ferencnek. 1660. ápr. 24. *Történelmi Tár*, 1892. 125.
- ¹²¹ Szalárdi 1980. 556.
- ¹²² Uo. 557.
- ¹²³ Báthory Zsófia levele Teleki Mihálynak 1661. márc. 18. In HARGITTAY EMIL (szerk.): *Régi magyar levelestár* (16–17. század) II. köt. Budapest, 1981, 305–306.